

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

APIE JONO BASANAVIČIAUS TRAKOLOGIJĄ

2014-03-13

ŽURNALAS: KRANTAI

TEMA: Vilnius

AUTORIUS: Algirdas Grigaravičius

DATA: 2014-03

Jonas Basanavičius 50 darbo metų paskyrė įrodyti lietuvių kilimui iš trakų Balkanuose. Jo teorija literatūroje gavo trakologijos pavadinimą, kuri šiame kultūros istoriko Algirdo GRIGARAVIČIAUS tekste nenagrinėjama, o paryškiniami jos vertinimo po daktaro mirties 1927 metais aspektai. Gyvam esant, ši teorija viešai nekritikuota, išskyrus kalbininką Kazimierą Būgą. Po to, daugiausia tautininkų leidiniuose, iškeliami jos reikšmė atgimimo laikais motyvuojant tautinei veiklai inteligentiją.

Jonas Basanavičius 50 metų paskyrė lietuvių kilimo iš trakų teorijai pagrįsti ir ją didžiai vertino, tačiau mokslininkai šią teoriją sukritikavo, o 1937 metais prezidento sekretorius Aleksandras Merkelis konstatavo, kad ji svarbi ir įdomi tik patriotiniu atžvilgiu¹.

Gabrielė Petkevičaitė-Bitė 1909 m. rugsėjo 7 d. atvirlaiškyje Jonui Basanavičiui, skųsdamasi, kad gyvenimas netausoja jų kartos, guodėsi viltimi, jog kitiems bus geriau, o „mes, lopydami savo nervus, bent džiaukimės, jog dirbame ateičiai...“ Po dešimtmečio, 1920 m. gruodžio 13 d. laiške Matui Grigoniui, rašydama apie sodžiaus jaunimą, turintį daug gerų norų, bet drauge ir tamsybės, išsitarė, kad apie daktarą niekas nė iš tolo nėra girdėjęs². Taigi realybė daktarui, pasilikusiam saugoti Lietuvių mokslo draugijos turtą Vilniuje, už demarkacinės linijos, nebuvo dosni. Besiformuojančio akademinio Lietuvos elito dauguma trakologiją vertino kaip tautos patriarcho silpnybę ir esant gyvam stengėsi nekartinti vieša kritika jo pagrindinio gyvenimo darbo, gerbdama istorinėje sostinėje apsisprendusį saugoti lietuvių senuką. Kazys Grinius yra užsiminęs, kad daktaras buvo jautrių nervų ir ilgokai sielojosi dėl socialdemokrato Augustino Janulaičio paskvilio apie trakologiją. Dar gyvesnį epizodą Kazys Grinius išsiminė iš daktaro viešnagės jo namuose Marijampolėje 1906-ųjų vasarą:

Aš pamačiau labai dailų barzdotą, vidutinio ūgio, apie 50 m. su viršum amžiaus vyrą. Atrodė nuvargęs, lėtai, beveik vos kalbąs, lėtai galvojęs žmogus. Tuoj buvo pradėjęs ilgą pasakojimą apie „levus“ lietuvių mitologijoje. Nuobodu buvo klausyt. Mano opozicijos nepakėlė, tuoj susiraukė ir nutilo. Aš ekspromptu bandžiau oponuoti, kad

lietuviai su levais galėjo pasipažinti ne pietų šalyse, bet iš Lietuvos žydu, kurių paminklai kapinėse dažnai esti liūtų atvaizdais papuošti. Žinoma, Basanavičius su tuo nesutiko, ir aš pats manau, kad mano argumentas buvo nelabai stiprus.³

Gyvenime „Aušros“ organizatorius patyrė nusivylimų bei kartėlio, bet dramatismas paryškina asmenybės mastą ir įdėtas pastangas. Kaip skausmingai Basanavičius reaguodavo į kritiką, matyti iš Vilniuje rašyto 1923 m. lapkričio 7 d. laiško Mykolui Biržiškai, kai Kazimieras Būga „Tautoje ir žodyje“ paskelbtoje recenzijoje „su purvais sumaišė“ daktaro viso gyvenimo darbą dėl lietuvių kilimo iš trakų teorijos pagrindimo. Siųsdamas „Lietuvių tautos“ trečiosios knygos antrąją dalį su slovakų filologo Adalberto Srba iššifruotu lietuvišku trakiško žiedo įrašu, raminosi:

Aš labai džiaugiuosi, kad man pasisekė šito įrašo kalbą aiškėn išskelti ir tokiu būdu pasisekė uždėti paskutinį vainiką tai trobai, kurią tiek metų stačiau ties trakų tautyste. Pažiūrėsime, kaip dabar Būga retiruos iš savo beprasmių šmeižtų. Silpnąsias mano veikalo puses aš labai gerai pažįstu ir visus netvirtus [etimologinius] išaiškinimus visur klaustukais paženklinau, todėl, man ding, tik neobjektyvus recenzentas galėjo ties visu veikalu savo visą tulžį išlieti. Tamista, susitikęs Būgą, tark jam mano vardu ačiū už taip nemandagią jojo recenziją.⁴

Kalbininkas buvo griežtas mokslinės tiesos šalininkas ir vienintelis iš esmės autoritetingas trakologijos kritikas. Apie tai kategorišką nuomonę išdėstė 1922 m. sausio 30 d. laiške latvių lituanistui Jānui Endzelīnui. Pranešęs, kad rengiamas specialus „Švietimo darbo“ numeris, skirtas Basanavičiaus 70-mečiui, parašė, jog kalbininkams naudingi yra septyni daktaro sudaryti pasakų ir du dainų tomai, o visa „trakologija“ neturinti jokios mokslinės vertės⁵. Nuolaidų nedarė ir jubiliejaus proga.

Tačiau pradžioje vienas esminis patikslinimas. Arnoldas Piročkinas kėlė prielaidą, kad trakais daktaras susidomėjo dar Maskvos universitete apie 1876 metus, kai susipažino su Pavelo Šafařiko (1795–1861), Jāno Kollāro (1793–1852) ir Jacobo Grimmo (1785–1863) tyrinėjimais, kurie skirtingai, tačiau nagrinėjo trakų, getų ir gotų santykius su slavais, germanais ir baltais⁶. Susidomėjimo ir pažinties pradžia reikėtų nukelti į 1873 metus, nes tuomet Istorijos-filologijos fakulteto pirmakursis lenkiškai sudarė „Lietuvos istorijos šaltinių“ sąrašą, įtraukdamas ir visus iki to laiko išleistus minėtų mokslininkų darbus. O jis nemenkos apimties: apie 350 pozicijų lenkų, rusų, vokiečių ir kitomis kalbomis⁷.

Padėtis keitėsi po Jono Basanavičiaus mirties. Juozas Tumas, nemenkas asmeninis daktaro gerbėjas, rašydamas apie Lietuvių meno kūrėjų draugijos plastikų sekcijos parodą, šitaip įvertino Juozo Zikaro tautos patriarcho nulipdytą biustą, skirtą pastatyti Kauno karo komendantūros „bulvariuke“:

Tas Basanavičius, ir nebe tas. Geriau nebematyti pasenusio ir turėti prieš akis zikarinį, įsižiūrėjusį aukštybėn, ištroškusį kaip ir seniau Lietuvai pažangos ir nieko daugiau pasaulyje.⁸

Po šešerių metų, recenzuodamas „Švyturio“ bendrovės ketvirtą kartą perleistas „Lietuviškas pasakas įvairias“ ir „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“, rašytojas kaltino Basanavičių nekritiškai žiūrėjus į pasakas kaip istorinius šaltinius, jam rūpėję tik

duomenys trakiškai lietuvių kilimo teorijai pagrįsti. Teigiamai įvertino „Iš gyvenimo vėlių bei velnių“, nes medžiaga tikslingai suskirstyta, teoriškai pagrįsta, nors įžangoje ir nukrypsta į savo sapnuojamąją senovę, ieškodamas tų pačių lietuviškų pėdsakų⁹. Lietuvių dainas kaip istorijos šaltinį bus vertinęs ir Antanas Baranauskas. Kaip pažymi Regina Mikšytė 1883 m. kovo 14 d. laiške Ambraziejui Kašarauskui, Dunojaus, jūros paminėjimus jose laiko ne vaizduotės, o iš tikrovės kilusiu dalyku¹⁰.

Docento Juozo Tumo vestame seminare Vincas Maciūnas 1927 m. kovo 3 d. pristatė referatą „D-ro Basanavičiaus 'Dėliai Daidaliaus ir jojo labirinto'“. Šį tekstą laikė trakologijos pagiliniu, nes nesitenkinta vien filologiniais išvedžiojimais ir pasiremta tautosaka, imant anų laikų Dedalo mitą ir ieškant panašių motyvų lietuvių folklore. Vertino kritiškai, bet „labirinto“ lietuviškos kilmės (trobesys turtams, labai apsaugoti) įrodymus laikė įdomiais. Pranas Morkūnas referate apie Jono Basanavičiaus veikalą „Etnologiškos smulkmenos“ suskaičiavo 105 nuorodas į autorius ir šaltinius (1 anglų, 6 lietuvių, 8 rusų, 11 lenkų, 39 vokiečių, 40 lotynų)¹¹. Jonas Balys 1926 m. lapkričio 2 d. referate „Basanavičius ir Būga (Lietuvių kilimo teorijos)“ teigė, jog nei vienas, nei kitas galutinai lietuvių kilmės problemos neišsprendžia¹².

Minint Jono Basanavičiaus mirties dešimtmetį, svariausią apimtimi ir mintimis specialų numerį išleido intelektualinio tautininkų rezervo korporacijos „Neo-Lithuania“ žurnalas „Akademikas“. Svarbiausias temai būtų Jono Balio tekstas. Čia išvardyti pagrindiniai tautosakos skelbimo talkininkai brolis Vincas, Vilius Kalvaitis ir Motiejus Slančiauskas. Jono Balio nuomone, daktarui rūpėjo ne tiek pati tautosaka, o kiek ja galima paremti „trakų-frygų“ teoriją. Idėją apie trakišką lietuvių tautos kilmę laikė tragiškiausiu daktaro gyvenimo bruožu. Pirmojoje trakologinėje studijėlėje „Žiponas bei žipone auksingumas bei sidabringumas lietuviškun dainun“ (1885) Basanavičius poetiniuose dainų įvaizdžiuose troško matyti tikrąjį auksą ir sidabrą. „Ožkabalių dainų“ rinkinio įžangoje rašė, kad apdainuoti vario bei žalvario tiltai ir kiti panašūs dalykai įrodo, jog dainos sukurtos ne Lietuvoje, nes čia tie metalai buvo reti ir brangūs. Remdamasis „Dunojaus“ minėjimu dainose, nesuprato, jog tai slavų įtakoje susiformavęs bendrinis gilios upės pavadinimas. Didžiausia folkloro studija „Levas lietuvių pasakose ir dainose“ aptarta išsamiau: gyvūno rūšis pasakose esanti „visai pripuolamas dalykas“, liūtas lietuviams yra „egoistinis žvėris“, todėl lengvai keičiamas vilku ar meška, bet svarbiausia, kad lietuviškas pasakas laikė paveldėtomis, o ne pasiskolintomis ar atkeliavusiomis iš svetur, todėl į visus kruopščius jo darbus turime žiūrėti kaip į savamokslio romantiko patrioto pastangas iškelti lietuvius, įrodžius jų garbingą kilmę¹³. Atsargiau vertino archeologas Jonas Puzinas, trakologiją siedamas su Basanavičiaus apsigyvenimu Bulgarijoje ir romantizmo įtaka, bet „galutinai“ nesprendė: dar reikią didelių studijų, nes, be klaidų, palikę daug vertingos medžiagos ir idėjų (įžvalgų)¹⁴. Kiek vėlesniame straipsnyje „Lietuvių prosenovė ir kalba“ Basanavičių kritikavo dėl nevykusių etimologinių palyginimų, grindžiamų žodžių skambesio panašumu. Taip išaiškinęs 856 „tinkamus“ lietuvių kalbai trakiškus žodžius, 600 jų nepagrįstai priskiria latviams, lietuviams ir prūsams, tačiau įžiūrėjo būtinumą remiantis archeologų duomenimis revizuoti ir Būgos teoriją apie lietuvių kilmę nuo Dniepro aukštupio¹⁵. Po karo reziūmavo šitaip: Basanavičiaus surinkta faktinė istorinė ir lingvistinė medžiaga pravarti ir šių laikų mokslininkams; jeigu nebūtų akla laikęsis tezės, jog lietuviai laikytini trakų palikuonimis, o apsiribojęs artimos baltų ir trakų kalbų giminytės tyrimu, būtų atlikęs gerokai vertingesnį darbą¹⁶.

Jono Basanavičiaus žygį tęsė gydytojas, numizmatas ir muziejininkas Aleksandras Račkus (1893–1965), 1929 metais Čikagoje anglų kalba išleidęs studiją „Gudonai (gotai) lietuvių tautos giminaičiai: traktatas apie gudonų etnologiją, istoriją, gudonų viešpatavimą Italijoje ir Spanijoje, numizmatiką, kalbą, pavardes *etc.*“. Vėliau prisijungė Vytautas Širvydas (1898–1981), Juozo Otto Širvydo, prisiekusio trakologijos gerbėjo ir populiarintojo, sūnus, trejus metus studijavęs chemiją, bet gyvenimą susiejęs su Amerikos lietuvių spauda ir veikėjų biografijų rašymu. 1926 m. kovo 1 d. daktaras pranešė Juozui Ottui Širvydui, kad rengia trakų asmenvardžių ir vietovardžių „lyginimą“ su lietuviškaisiais, naudojasi laikraščiuose randamomis pavardėmis, nurodydamas jų etimologijas. Tai jam sunku ir nuobodu, gal ir sveikata neleis baigti. Gruodžio 2 d. paprašė leidinių su pavardėmis ir tikėjosi, kad vardynas galutinai įrodys trakišką lietuvių kilmę¹⁷. Kaip pavyzdį paminėsime Vytauto Širvydo pateiktus 52 tikrinius trakiškus vardus, jo nuomone, turinčius bendrumo su lietuviškaisiais¹⁸. Jau 1925 m. sausio 13 d. pradėjo rinkti trakiškus kalnų ir upių pavadinimus, liepą – bulgarų vardus ir pavardes, Naujųjų metų išvakarėse – trakiškus vardus iš „Iliados“. Šiam darbui 1926 metais naudojosi Amerikos lietuvių spauda, Antoni Prochaskos 1882 metais Krokuvoje paskelbtu Vytauto laikų dokumentų rinkiniu, išrinkdamas lietuviškus vardus, kuriuos galėtų palyginti su trakiškaisiais ir bulgariškaisiais. Tai atkakliai darė iki gruodžio pabaigos¹⁹.

Pastebėtina, kad prieš Pirmąjį pasaulinį karą su lietuvių kilimo iš trakų teorija ta inteligentijos dalis, kuri buvo susipažinusi su daktaro trakologiniais raštais, elgėsi atsargiai, nurodydama jos detalių ir autoriaus. „Vilties“ redakcijos narys Liudas Noreika „Vilniaus kalendoriuje 1912 metams“ pateikė Lietuvos senovės „priešistoriškujų laikų“ apžvalgą, užsimindamas, kad Azijoje lietuviai pirmieji atsiskyrė nuo arijų ir Europoje pasirodė anksčiau nei kitos tautos (p. 5–6).

Švenčiant 10-ąsias nepriklausomybės metines, „Lietuvos aidas“ išleido vienkartinį leidinį, kuriame išspausdintas B. Kantvydžio (Zigmo Kuzmickio) straipsnis „Daktaro Basanavičiaus dvasia“. Autorius trakologiją sulygino su XV amžiuje paskleista lietuvių kilimo iš romėnų versija, nuvedusia susižavėjusią istorija romantiką, bet kartu ir diplomatą iki Mažosios Azijos. Tarpukaryje, mirus Basanavičiui, jo gimtadienis nebuvo minimas, labiau tiko simbolinė netektis vasario 16-ąją, tačiau 1931 metais „Vaire“ pasirodė 80-ąsias metines primenantis tekstas. Jo autorius apgailestavo, jog trakologija, pasiremiant profesoriaus Kazimiero Būgos autoritetu, lengva ranka atmetama. Suvaidinusi didelį vaidmenį atgimime, ji dar laukianti mokslininkų žodžio²⁰. Tautinės moksleivijos žurnale „Jaunoji Lietuva“ Stepas Vykintas vertino trakologiją už didesnio lietuvių domėjimosi savo praeitimi sužadimą, lietuvių istorijos vertės ir kulto iškėlimą, bet tai esanti tik romantiko, tėvynės išsiilgusio žmogaus, patrioto teorija, o ne objektyvaus mokslininko darbo vaisius²¹. Psichologiniu aspektu trakologijos radimąsi moksleiviams aiškino Zigmąs Kuzmickis. Būdamas Bulgarijoje daktaras pajautė dar didesnę meilę Lietuvai, ilgėjosi ir apie ją svajojo. Bulgarų upės ir pilkapiai priminė savą kraštą, ir bulgarų kalboje jis rado daug panašumų. Aiškindamasis priežastis ir besigilindamas priėjo išvadą, kad čia gyvenę lietuvių protėviai trakai ir frigai, tos senos tautos pėdsakų aptiko ir lietuvių tautosakoje. Šitaip tapo lietuvių romantiku, svajojančiu apie garbingą Lietuvos praeitį ir tokią pat ateitį²². Kiek skirtinga nuomonė pareikšta A[domo?] Šidlausko: kad trakologija buvo imponuojantis mokslo metodas, turėjęs pateisinti plačius kultūrinius planus ir tapti sugestyvia idėja. Bet ji tesanti vienas daktaro kūrybinio diapazono elementų,

užfiksuotų literatūriniuose darbuose²³. Kairiųjų pažiūrų Julius Būtėnas daktarą laikė kabinetiniu žmogumi, mieliau ieškančiu senovės lietuvių gyvenimo pėdsakų; nors jo darbai kitų ir suniekinti, bet iki šiol niekas jų rimčiau neįvertino: ar visas tas didelis darbas tėra naivaus romantiko svaičiojimai, ar rimti dalykai? „Aušros“ kūrėjas numatė, kad atgimstant reikia skinti takus ir lietuviškajam mokslui – lituanistikai, kur daugiausia reiškesi svetimtaučiai²⁴. Juliaus Būtėno pastebėta, kad politinės srovės kaip daugelį atgimimo veikėjų bando savintis ir Joną Basanavičių, tik ne su jo mintimis, o pataisytą ir „pareformuotą“. Laikraščių straipsniuose daktarui paminėti dažniausiai pasikliauta gyvenimo faktų ir nuopelnais pripažintų darbų bei įvykių išvardijimu. Težinome vieną publikaciją, kurioje apie trakologiją atsiliepiama kaip apie mokslininkų atmestas išvadas, jog lietuvių protėviai gyvenę Balkanuose ir Mažojoje Azijoje²⁵. Krikščionių demokratų „XX amžiuje“ literatūrologas Juozas Ambrazevičius, įvardijęs Basanavičių atgimstančios Lietuvos herojumi, nes vaizduotė visos kartos darbus sukonzentruoja viename asmenyje, rašė, kad jis nenukrypo į dalies aušrininkų kraštutinumus, o pralenkė juos kaip inteligentas eruditas, stengdamasis moksliniais argumentais pagrįsti tautos kilmę. Daktaro užmojis imponavo amžininkams, per 40 metų rodant nepaprastą kruopštumą kaupiant medžiagą. Tada jį supo tėvynainių tikėjimas jo mokslingumu ir autoritetu, kurio pavyzdžiu sekė. Iš tolokos perspektyvos nėra svarbu, ar daktaro teorija teisinga, – ja anuomet tikėta, o tai žadino jėgas, telkė ir skatino pasiaukoti²⁶.

Po Jono Basanavičiaus mirties jo kurtoji lietuvių kilmės iš trakų teorija buvo vertinama kaip mokslininkų sukritikuota ir neaktuali tarpukario Lietuvos visuomenei. Jos reikšmė priskirta tautos atgimimo epochai.

¹ A. MERKELIS. Jonas Basanavičius // Mūsų Vilnius. – 1937, vasario 15, Nr. 4-5, p. 58.

² G. PETKEVIČAITĖ-BITĖ. Raštai, VI. Laiškai. – Vilnius: Vaga, 1968, p. 114, 295.

³ K. GRINIUS. Atsiminimai ir mintys, t. II. – Chicago: K. Griniaus komitetas, 1962, p. 219, 221-222.

⁴ LLTI BR, F2-1800, l. 1.

⁵ K. BŪGA. Rinktiniai raštai, III t. – Vilnius: Valstybinė mokslinės ir politinės literatūros leidykla, 1961, p. 870.

⁶ A. PIROČKINAS. Basanavičiaus teorija – didelės problemos nuojauta // Mokslas ir gyvenimas. – 2002, Nr. 2, p. 5-6.

⁷ LLTI BR, F2-625, lapai nenumuruoti.

⁸ VAIŽGANTAS. Lietuvių meno kūrėjų draugijos plastikos sekcijos meno paroda // Krašto balsas. – 1923, vasario 18, Nr. 39, p. 3.

⁹ J. TUMAS. Lietuviškos pasakos įvairios / Surinko dr. J. Basanavičius. Ketvirta laida. Iš A. Olševskio elektrotipų atspausdinta 1000 egz. „Švyturio“ b-vės ir M. Jolkos spaustuvėse Kaune 1928 m. // Židinys. –

1929, Nr. 1, p. 100-101.

¹⁰ R. MIKŠYTĖ. Antanas Baranauskas. – Vilnius: Vaga, 1993, p. 158-159.

¹¹ VUBRS, F1-F320, l. 57, 61, 264-265.

¹² LNMBRS, F168-5, l. 37.

¹³ J. BALYS. Basanavičiaus tautosakos darbai // Akademikas. – 1937, Nr. 3, p. 59-61.

¹⁴ J. PUZINAS. Basanavičius lietuvių prosenovės tyrinėtojas // Ten pat, p. 64-65.

¹⁵ J. PUZINAS. Lietuvių prosenovė ir kalba // Ten pat, 1937, Nr. 8, p. 185-187.

¹⁶ J. PUZINAS. Rinktiniai raštai, II t. Kultūros ir politikos istorija. – Chicago: Litanistikos institutas, 1982, p. 336.

¹⁷ LMABRS, F240-21, l. 81, 83-84.

¹⁸ V. ŠIRVYDAS. Mūsų pavardės ir senovės trakai // Lietuva (Niujorkas). – 1940, Nr. 6, p. 24-25; Kaip mūsų pavardės pateko į Graikiją // Ten pat, Nr. 8, p. 17-18.

¹⁹ LLTI BR, F2-49, lapai nenumeruoti.

²⁰ A. MIKAITIS. Dr. Jonas Basanavičius // Vairas. – 1931, Nr. 11, p. 370.

²¹ S. VYKINTAS. Basanavičius – aktingasis mūsų tautos darbininkas // Jaunoji Lietuva. – 1937, Nr. 2, p. 70.

²² Z. KUZMICKIS. Tautos patriarchas Dr. J. Basanavičius // Mokslo dienos. – 1937, Nr. 2, p. 67.

²³ A. ŠIDLAUSKAS. Prieš 15 metų Vilniuje mirė Dr. Jonas Basanavičius // Naujoji Lietuva. – 1942, vasario 16, Nr. 39, p. 3.

²⁴ J. BŪTĖNAS. Dr. Basanavičių beminint // Kultūra. – 1937, Nr. 2, p. 138-139.

²⁵ A. S. A. Dr. J. Basanavičius – laisvės kovotojas // Darbas. – 1939, va-sario 19, Nr. 8, p. 6.

²⁶ J. AMBRAZEVIČIUS. Lietuvos legenda ir jos herojus // XX amžius. – 1937, vasario 15, Nr. 37, p. 3.